

KLASİK TEN MODERNİTEYE GEÇİŞ BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DE DİNİ EĞİTİM
(19. VE 20. YÜZYILLAR)

Editörler
Prof. Dr. Seyfullah KARA
Doç. Dr. Salih AYBEY

ilâhiyât 789

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

*Klasikten Moderniteye Geçiş Bağlamında
Türkiye’de Dini Eğitim
(19. ve 20. Yüzyıllar)*

Editörler

Prof. Dr. Seyfullah KARA

Doç. Dr. Salih AYBEY

ISBN 978-625-8301-00-7

1. Baskı: Ağustos 2022

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: TAVOOS

Sayfa Düzeni: TAVOOS

Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Baskı: Vadi Grafik - Sertifika No: 47479

ilâhiyât

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara

Tel: (0312) 439 01 69 Faks: (0312) 439 01 68

ilahiyatyayin@gmail.com

www.instagram.com/ilahiyatyayin

TANZİMATTAN GÜNÜMÜZE TEFSİR İLMİNİN SERENCAMI

Mustafa KARA*

1. Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, “Yüce Allah tarafından Cebrail (as) vasıtasıyla Hz. Peygamber’e (s) indirilen, Mushaflarda yazılı olan, tevatürle nakledilen, tilavetiyle ibadet olunan, Fâtiha suresiyle başlayıp Nâs suresiyle biten, insanların benzerini getirmekten aciz kaldığı mu’ciz bir kelâmdır.”¹

Arapça’da *f-s-r* kök harflerinden türetilen² ve sözlükte “anlamak, açıklamak, beyan etmek, bir şeyin örtüsünü kaldırmak, hastadan alınan sıvı örneğine bakarak hastalığı teşhis etmek,

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı. mustafakara@omu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5497-1131.

¹ Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 152; Muhammed 'Abdulazîm ez-Zurkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: 1372h), 1/12; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 34.

² *Tefsir* kelimesinin *s-f-r* kök harflerinden türetildiğine dair kanaat, *s-f-r* fiilinin “bir şeyin üzerindeki perdenin kalkması ve belli olması, kapalı bir şeyin aydınlanması” şeklindeki kök anlamlarıyla *f-s-r* fiilinin benzer manalar içermesi nedeniyle. (Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “*fsr, sfr*”, *Lisânü'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 3/2024-2026; 5/3412-3413; Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğıb el-İsfehânî, “*fsr, sfr*”, *Müfradâtü elfâzi'l-Kur'ân* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 233-234, 380.

ortaya çıkarmak, bir kelime ya da sözdeki kapalılığı gidermek"³ anlamlarına gelen *tefsir* ise "Yüce Allah'ın (cc), Hz. Peygamber'e (s) vahyettiği Kur'an nazımının hallerini, katî ya da zannî olarak bilinen muradına delalet etmesi yönünden, insan gücünün elverdiği ölçüde ve sarf, nahiv, belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden; mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden faydalanarak Arap dili kaidelerinin gerektirdiği şekilde araştıran bir ilimdir."⁴ Bu çerçevede *müfessir*, "Yüce Allah'ın (cc) ilâhî kelimasını tefsirin tanımına uygun şekilde kendi bilgi, birikim ve becerileri ölçüsünde anlamaya, açıklamaya ve yorumlamaya çalışan âlim kişidir."

Tefsir ilmi, İslâm dininin temel nassı olan Kur'an âyetlerinin doğru biçimde anlaşılması ve evrensel mesajlarının hayata aktarılması adına son derece önemli bir ilimdir. Bu doğrultuda tefsir ilminin tarihsel sürecini, Hz. Peygamber'in (s) Kur'an'ın ilk muhatabı ve ilk müfessiri olması hasebiyle Allah Rasulü ile başlatmak mümkündür. Bir başka ifade ile Hz. Peygamber (s), tefsir ilminin hareket noktasıdır ve Kur'an'ın ilk müfessiridir. Zira onun Kur'an âyetlerinin anlaşılması ve yorumlanmasına dair sözleri ve uygulamaları tefsir ilminin temelini oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in bu bağlamdaki sözleri *hadîs*, uygulamaları ise *sünnet* olarak tanımlanmaktadır. Onun Kur'an tefsirine ilişkin açıklamaları ashâb kanalıyla tâbiîne, onlardan etbau't-tâbiîne, onlardan da daha sonraki nesillere aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Abdullah b. Mes'ûd'un, "Rasûlüllâh bize Kur'an'dan on âyet

³ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1956), 2/781; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğâ*, thk. Abdusselâm Hârûn (Mısır: 1969), 5/504; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umar ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğâ* (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1960), 717; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 67; Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Hüseyin Elmalı (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 222; İbn Manzûr, "fsr", *Lisânü'l-'Arab*, 5/3412-3413; Isfehânî, "fsr", *Müfradât*, 380.

⁴ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabî, 1954), 1/104-105; İbn Manzûr, "fsr", *Lisânü'l-'Arab*, 5/3412-3413.

öğrettiğinde, onlarda ne olduğunu bilmeden ve onlarla amel etmeden diğerlerine geçmezdik. Böylece bütün Kur'ân'ı öğrendik.”⁵ sözünden de anlaşılacağı üzere sahabe döneminde Kur'ân'ı anlama ve onu tefsir etme çabalarının daha ziyade amelî bir iş olduğu görülmektedir. Buradan hareketle sahabenin tefsir çalışmalarını, sistemli bir ilmî faaliyet olarak değil de dinin yaşanması bağlamında ortaya çıkan ihtiyaca binaen sarfedilen amelî bir gayret olarak değerlendirmek mümkündür.⁶

Sahâbilerin, bizzat Hz. Peygamber'i (s) görme, onunla iletişim kurma, onun davetine olumlu cevap verme, ona talebelik yapma, nebevî terbiye alma, bazı âyetlerin özel iniş nedenlerine şahitlik etme, Allah Rasülü'nün Kur'ân'ı hayat tarzı olarak uygulamasına tanık olma, gerektiğinde ona sorarak öğrenme yönteminden faydalanma, Kur'ân'ı yaşamaya gayret etme ve Hz. Peygamber'in Kur'ân tefsirine dair yorumlarını sonraki nesillere aktarma görevini üstlenme gibi özellikleri nedeniyle Kur'ân tefsirinde ve tefsir ilminin tarihsel gelişiminde kilit rol oynadığı muhakkaktır.

Tâbiîn dönemi,⁷ fetihlerin artmasıyla birlikte İslâm'a giren ve Arap olmayan milletlerin beraberinde getirdikleri İslâm öncesi kültür ve düşüncelerin tefsirlere yansmasıyla tefsirde yeni bir anlayış ve canlılığın yaşandığı ve tefsire bakışın çeşitlendiği bir dönemdir. Bu dönemin tefsir ilmi açısından handikabı ise İslâm'dan olmayan düşüncelerin ve gereksiz İslâm dışı bilgilerin tefsirlere girmiş olmasıdır.

Tebeu't-tâbiîn dönemi,⁸ tedvinin başlaması, tefsire dair bilgile-

⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/22; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Riyad: Dâru A'lemi'l-Kütüb, 2003), 1/74.

⁶ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 58.

⁷ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 234-242; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 65-103.

⁸ Bk. Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 107-166; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 243-269.

rin kayıt altına alınması, ilk tam tefsirin yazılmış olması,⁹ tefsirin müstakil bir anabilim dalı haline gelmesi, yeni merkez ve medreselerin ortaya çıkması, tefsirde rivayet-dirayet karakterlerinin belirginleşmesi gibi özellikleriyle tefsir tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Hicrî 4-12. (m. 10-18.) yüzyılları kapsayan ve tefsir tarihinin en uzun dönemi olan gelişim dönemi,¹⁰ tefsir ilmine dair söylenmesi gerekenlerin önemli oranda dile getirildiği, tefsir ilminin tüm yönleriyle vücut bulduğu, sonrasında yapılan ve yapılacak olan çalışmaların müracaat etmekten müstağni kalamayacağı bereketli bir literatürün oluşturulduğu ve çağdaş dönemin neredeyse tüm hazırlıklarının yapıldığı bir dönem olmuştur.

Bu çalışmada ise “Tanzimattan Günümüze Tefsir İlminin Sevinci” konusu işlenmektedir. Çalışma, *Tanzimat Sonrası Dönemde Tefsir İlmi* ve *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tefsir İlmi* şeklinde iki alt başlıkta sürdürülmektedir.

2. Tanzimat Sonrası Dönemde Tefsir İlmi

Tefsir ilminin Tanzimat sonrası dönemi, Fransız ihtilalinden (1789) başlayıp günümüze kadar gelen, hatta şuanda da devam eden zamanı kapsayan dönemdir. Tefsir ilminin bu dönemini *çağdaş dönem* olarak da adlandırmak mümkündür. Çalışmada tefsir ilminin çağdaş dönemi, söz konusu dönemi etkileyen amiller, ortaya çıkan yeni tefsir yöntemleri ve bu dönemin karakteristik özellikleri üzerinden değerlendirilmektedir.

2.1. Çağdaş Dönemde Tefsir İlmini Etkileyen Amiller

Çağdaş dönemde Kur’ân’a yaklaşımı ve tefsir ilmini etkileyen amiller şunlardır:

⁹ Tarihte ilk tefsir, Mukâtil b. Süleymân tarafından kaleme alınmıştır. Bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003).

¹⁰ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 269-288; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 169-242.

18. asırdan itibaren yeni ideoloji ve sistemlerin ortaya çıkması, siyasi ve felsefi akımların doğması.

- İslam dünyasında ortaya çıkan dinî yozlaşmalara, bid'at, hu-rafe, atalet ve miskinliğe, naslara ilişkin yanlış te'vîl, yorum ve uygulamalara karşı basiret sahibi ulemâ ve siyasi liderlerin ıslah düşünceleri.

- Süregelen evrensel rekabet neticesinde dünya düzeninin değişmesi ve medeniyetlerde yükselme, gerileme ve çökme gibi durumların ortaya çıkması.

- Müslümanların dünya egemenliğinin duraksama dönemine girmesi.

- Batılıların İslam coğrafyalarında sömürü ve işgal faaliyetlerine girişmeleri.

- İslâmî ilimlerde oryantalist çalışmaların ortaya çıkması.

- Bazı Müslümanların talepleri ile dinin ilkelerinin, emir ve yasaklarının uyuşmaması.¹¹

- Bazı Müslümanların dinin emirlerini çiğnemesi ve günah işlemeye devam etmesi. Bu bağlamda Şevkânî'nin, "Müslüman beldelerinde belanın eksik olmasının sebebi, orada yaşayanların işledikleri günahlardır."¹² sözü son derece manidardır.

Söz konusu faktörlerin etkisi doğrultusunda tefsirde ciddi yenilenmeler meydana gelmiş ve Kur'ân'ı anlama ve açıklamada yeni enstrümanlar devreye girmiştir. Bu kapsamda çağdaş dönem tefsir ilminin başlangıç sürecini Dehlevî (ö. 1762) ve Şevkânî (ö. 1834) ile başlatmak mümkündür. Yine bu döneme etki eden müfessirler arasında Cemâleddîn Afgânî (ö. 1897), Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi âlimler sayılabilir.

¹¹ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 247-248.

¹² Abdurrahman Umeyre, "Mukaddimetü'l-muhakkik", *Fethu'l-Kadîr* (Mansûre: 1992), 1/14.

2.2. Çağdaş Dönemde Tefsir İlminde Ortaya Çıkan Çeşitlilikler

Çağdaş dönemde tefsir ilminde ortaya çıkan çeşitlilikler şunlardır:

- *İlmi Tefsir Yöntemi*

Kur'ân metnindeki ilmî istilahlardan hareketle ilmî ve felsefî çıkarımlarda bulunan tefsir çeşididir. Bu nevi tefsirin hareket noktasını, "Kur'ân'ın bütün ilimleri ihtiva ettiği" kanaati oluşturmaktadır.¹³ Gazzâlî'nin, "Kur'ân'ın her kelimesinin zâhir, bâtın, had (helal ve haram) ve matla' (va'd ve va'îd) olmak üzere dört manası vardır."¹⁴ rivayetini esas alarak ve daha önceki bazı âlimlerin ifadelerini de delil kabul ederek Kur'ân'daki her bir kelimenin çeşitli ilimlere işaret ettiğini dile getirmesi,¹⁵ bu kanaatin en açık tezahürü kabul edilmektedir.

İlmî tefsir, çağdaş dönemde bütün yönleriyle tezahür etmiş ve varabileceği en uç noktaya varmıştır. Bu doğrultuda meşhur ilmî tefsirler arasında İskenderânî'nin *Keşfu Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye*, Ahmet Muhtar Paşa'nın *Serâiru'l-Kur'ân* ve Tantavî Cevherî'nin *el-Cevâhir fi Tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserleri sayılabilir.¹⁶

- *Konulu Tefsir Yöntemi*

Kur'ân'da ele alınan herhangi bir konu hakkındaki âyetleri -mümkünse nüzul sırasını dikkate alarak- ilmî açıdan incelemeye tabi tutan ve böylece o konuya dair Yüce Allah'ın (cc) muradını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışan bir tefsir yöntemidir.¹⁷

¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 303.

¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/16-17; Zurkânî, *Menâhilu'l-'Irfân*, 1/23.

¹⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1974), 1/822; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 303-304; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 241.

¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 305-308; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 252.

¹⁷ Mevlüt Güngör, "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu", *İslâmî Araştırmalar* 2/7 (1988), 50.

Konulu tefsirlere İzzet Derveze'nin *Sırâtü'r-Rasûl mine'l-Kur'ân*, Nedevî'nin *en-Nübüvvetü ve'l-Enbiyâ' fi Dav'î'l-Kur'ân* ve Abdulfettâh Tabâra'nın *el-Yahûdu fi'l-Kur'ân* adlı eserleri örnek verilebilir.¹⁸ Konulu tefsir bağlamında Türkiye'de yapılan çalışmalara ise Celal Kırca'nın *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*,¹⁹ Şevki Saka'nın *Kur'ân-ı Kerîm'de Davet Metodu*²⁰ ve Şerafettin Gölcük'ün *Kur'ân'da İnsanın Değeri*²¹ adlı eserlerini örnek vermek mümkündür.

Kavramsal Tefsir Yöntemi

Kur'ân'da geçen herhangi bir kavramın, zikredildiği tüm âyetlerdeki iç ve dış bağlamıyla birlikte dil ağırlıklı olarak enine boyuna tahlil edildiği tefsir yöntemidir.²² Kavramsal tefsir, kısmen konulu tefsirle benzerlik göstermektedir. Ancak konulu tefsir Kur'ân'daki herhangi bir konuyu ele alırken, kavram tefsiri sadece Kur'ân kavramlarına yoğunlaşmaktadır. Bu yönüyle de konulu tefsirden ayrılmaktadır. Bu kapsamda Lütfullah Cebeci'nin *Kur'ân'a Göre Takvâ*,²³ Sadık Kılıç'ın *Kur'ân'a Göre Günah Kavramı*²⁴ ve İsmail Çalışkan'ın *Kur'ân'da Din Kavramı*²⁵ adlı eserleri kavram tefsirlerine örnek verilebilir.

• *Kronolojik Tefsir Yöntemi*

Kur'ân âyetlerinin nüzul sırasına göre tefsir edildiği bir yöntemdir. İlk defa 20. yüzyılda ortaya çıkan bu yöntemde önce Mekkî, daha sonra da Medenî sûreler tefsir edilmektedir.²⁶ Bu yöntemin, okuyucuya nüzul sürecini takip edebilme, Hz.

¹⁸ Güngör, "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu", 53-54.

¹⁹ Celal Kırca, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1984).

²⁰ Şevki Saka, *Kur'ân-ı Kerîm'de Davet Metodu* (İstanbul: Seha Neşriyat, ts.).

²¹ Şerafeddin Gölcük, *Kur'ân'da İnsanın Değeri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983).

²² Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 252.

²³ Lütfullah Cebeci, *Kur'ân'a Göre Takvâ* (Ankara: Seba Neşriyat, 1985).

²⁴ Sadık Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı* (Konya: Hibaş Yayınları, 1984).

²⁵ İsmail Çalışkan, *Kur'ân'da Din Kavramı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

²⁶ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 252; Musa Güler, "Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler", *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 170-171.

Peygamber'in hayatını aşama aşama izleme, Kur'ân'ın nâzil olduğu ortam ve şartlar, yaşanan olaylar ve nüzul sürecinde kullanılan kavramlar hakkında bilgi sahibi olma gibi imkânlar sunması nedeniyle Kur'ân-ı Kerim'in daha iyi anlaşılması için en ideal yöntem olduğu savunulmaktadır.²⁷ Bu bağlamda Derveze'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs*,²⁸ 'Abdulkâdir Mollâ Huveys'in *Tefsîru Beyâni'l-Me'ânî*,²⁹ Meydânî'nin *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*,³⁰ Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*³¹ ve Mehmet Zeki Duman'ın *Beyânu'l-Hak*³² adlı eserleri zikredilebilir.

- *Mezhebî Tefsir Yöntemi*

Kur'ân âyetlerini bir mezhebin veya ekolün görüşleri istikametinde îtikâdî, amelî ve siyasî açıdan yorumlama ve te'vîl etmeyi esas alan yöntemdir. Bu yöntem, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren farklı şekillerde ortaya çıkan muhtelif kesimlerin, kendi görüşlerini Müslümanlara kabul ettirebilmek ya da kendilerini savunabilmek için başvurdukları bir yöntemdir.³³ Bu kapsamda Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*³⁴ adlı eseri çağdaş dönemde yazılan Şi'a dünyasına dair mezhebi bir tefsir olarak bilinmektedir. Yine daha önceki dönemlerde kaleme alınmış olan Ebû Müslim Isfehânî'nin *Câmi'u't-Tevîl li Muhkemi't-Tenzîl*,³⁵ Kâdî

²⁷ Güler, "Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler", 184.

²⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014).

²⁹ 'Abdulkâdir Mollâ Huveys, *Tefsîru Beyâni'l-Me'ânî* (Dımaşk: Matbaatü't-Terakkî, 1962).

³⁰ Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2000).

³¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdet'il-'Arabiyye, 2010).

³² Mehmet Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020).

³³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 295-299; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 212; Cahit Karaalp, "Yeni Bir Tefsir Tarihine Niteliğine Dair Bazı Mülâhaza ve Öneriler", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5/1 (2019), 148-149.

³⁴ Muhammed Huseyn Tabâtabâî, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: 1973).

³⁵ Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-Isfehânî, *Câmi'u't-Tevîl li Muhkemi't-Tenzîl* (Lahor: 1964).

'Abdulcebbâr'ın *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin*,³⁶ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*³⁷ adlı tefsirleri Mu'tezilî, Kummî'nin *Tefsîru'l-Kummî*,³⁸ Tûsî'nin *et-Tibyân*³⁹ ve Tabersî'nin *Mecme'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*⁴⁰ adlı eserleri de Şîî tefsirlere örnek verilebilir.

• *İlhâdî Tefsir Yöntemi*

Kur'ân âyetlerinin, İslâmî ilimler arasında yer almayan birtakım düşünce ya da felsefî hareketin etkisiyle batıl bir şekilde te'vili veya inkâr edilmesi sonucu ortaya çıkan yorumlara *ilhâdî tefsir* denir. İlhâdî tefsirin amacı, dini tahrif etmek veya yıkmaktır.⁴¹

İlhâd hareketlerinin kaynağının Batılı müsteşrikler olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda onların hedeflerinin, Doğu'yu fikir savaşı ile dize getirmek, İslâm'ın temelini dinamit koymak, Müslümanların yüksek değerlerini bir hiç mesabesine indirmek, Müslümanlar arasında tarihini inkâr eden bir nesil yetiştirmek ve kendi fikirlerini kabul ettirmeye çalışmak olduğu belirtilmektedir.⁴²

Kur'ân âyetlerinin tamamını kapsayan ilhâdî bir tefsir sözü konusu değildir. Ancak kaleme aldıkları eserlerinde İslâm'ın temel kaynaklarına ve değerlerine muhalif yorumlar yapan müellifler mevcuttur. Bunlar arasından Mansur Fehmi, Taha Huseyn ve İsmail Mahzar ilhâdî tefsir hareketinin öncüleri kabul edilir. Bu çerçevede Mansur Fehmi, "Muhammed dinin hükümlerini bütün

³⁶ Kâdî 'Abdulcebbâr, *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin* (Beyrût: 1329h).

³⁷ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umar ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl* (Kahire: 1977).

³⁸ Ali b. İbrâhîm el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî* (Necef: 1996).

³⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân* (Necef: 1966).

⁴⁰ Ebû 'Ali b. Hasen et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: 1986).

⁴¹ Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: 1961-1962), 3/188-212; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 299-303; İsmail Cerrahoğlu, "İlhâd Kelimesinin Anlamı ve Memleketimizdeki İlhâd Hareketleri", *İslâmî Araştırmalar* 5 (1987), 5.

⁴² İsmail Cerrahoğlu, "Dünden Bugüne Kur'ân-ı Kerim Anlayışımız", *Kutlu Doğum Haftası -12-17 Ekim 1989-* (Ankara: TDV Yayınları, 1990), 139; Mustafa Şentürk, "İsmail Cerrahoğlu'nun Tefsir Çalışmalarında Şarkiyât ve Müsteşriklere Yaklaşımları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Nisan 2019), 47-50.

herkese uygular, fakat kendini bundan istisna eder.”⁴³ derken, Taha Huseyn “Kur’an’da anlatılan Hz. İbrahim (s) ve Hz. İsmail (s) kıssalarının gerçek olmadığını, bunların çeşitli siyasi ve dinî amaçlarla uydurulmuş masallar olduğunu” beyan etmektedir. Taha Huseyn bu görüşünü dile getirirken de “Bir mü’min olarak Kur’ân’daki Hz. İbrahim ve Hz. İsmail kıssalarına inandığını, ancak bir âlim ve edip olarak onları kabul etmediğini, -bir başka ifade ile- biri mü’min ve mütedeyyinlik, diğeri de âlimlik olmak üzere iki hal ile yaşadığını” söyler.⁴⁴ İsmail Mazhar da cinlerin ve insanların yaratılış gayesinin Yüce Allah’a kulluk etmek⁴⁵ olduğu gerçeğini kabul etmez; bu fikrin güzel olmakla birlikte sahih olmadığını söyler. O, bu fikrin, Yüce Allah’ın kullarının ibadetlerine muhtaç olduğu itikadına sebebiyet verdiğini, bunun da imkânsız olduğunu dile getirir.⁴⁶ Hemen belirtelim ki bu yazarlar, söz konusu ilhâdî yorumlarından sonra kaleme aldıkları eserlerinde bu kanaatlerinden döndüklerini yani vazgeçtiklerini belirtmişlerdir.⁴⁷

• *İçtimaî ve Edebî Tefsir Yöntemi*

Son asrın Kur’ân anlayışını yeni bir metotla ortaya koyan bu tefsir ekolü, tefsir ilmini kurulum, durgunluk ve donukluktan kurtararak insanlık ailesinin sorunlarına Kur’ân’ın penceresinden çözümler üretmeyi amaçlayan bir yöntemdir. Kurucusu, Muhammed Abduh’tur. Bu tefsir yönteminde öncelikle Kur’ân âyetlerinin hidayet yönü ele alınmakta ve bireysel ve toplumsal sorunlara bu zaviyeden yaklaşılarak çözümler üretilmeye çalışılmaktadır.⁴⁸

⁴³ Muhammed Seyyid Geylânî, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl* (Mısır: 1961), 82.

⁴⁴ Geylânî, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 84-86.

⁴⁵ Zâriyât 51/56.

⁴⁶ Geylânî, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 91-109.

⁴⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Geylânî, *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*, 81-109; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 299-301.

⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 311; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 247-248.

Bu tefsir yönteminin temsilcileri, taklitçiliği reddetmeleri,⁴⁹ isrâiliyyâta savaş açmaları,⁵⁰ Kur'ân ve Sünnet'i kaynak alarak hiçbir mezhebi görüşe itibar etmemeleri,⁵¹ Kur'ân'ı sürekli ilmin ve bilimin gündeminde tutmaları ve kaleme aldıkları eserlerinde sosyal içerikli konulara daha çok yer vermeleri nedeniyle olumlu karşılanırken, akli naklin önüne geçirmeleri, Buhârî ve Müslim'de geçen bazı rivayetleri zayıf veya uydurma olarak nitelendirmeleri, âhad haberleri delil kabul etmemeleri ve aşırı te'vîle yönelmeleri hasebiyle eleştirilmektedir.⁵²

Muhammed Abduh'un *Tefsîru Cüz'i 'Amme*,⁵³ talebesi Reşîd Rızâ'nın *Tefsîru'l-Menâr*,⁵⁴ Mustafa Merâğî'nin *Tefsîru'l-Merâğî*⁵⁵ ve Seyyid Kutub'un *Fî Zılâli'l-Kur'ân*⁵⁶ adlı eserleri içtimâ ve edebî tefsir ekolünün öncü tefsirleri arasında yer almaktadır.

• Modernist Tefsir Yöntemi

19. yüzyılda ortaya çıkan modernist tefsir anlayışı “vahyedilmiş bir inanç ve ameller pratiği olan Kur'ân'ın bütün zamanlarda geçerli olduğunu iddia ederek, onu yaşanan (modern) dönemde uygun yöntemlerle açıklamak”⁵⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu yöntemin hedefi, İslâm'ın ilk zamanlarındaki safiyet ve dinamizmini harekete geçirerek, Müslümanların yaşantılarında görülen durgunluğu, geriliği ve zayıflığı ortadan kaldırmak, sosyo-ekonomik adalet ve eşitliği önemseyen, İslâm ahlâkına ve insan haklarına saygılı bireylerden müteşekkil inançlı bir toplum tesis

⁴⁹ Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, trc. Mustafa İslâmoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 361.

⁵⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: 1947), 1/325.

⁵¹ Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, 355 vd.; Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 77-78.

⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 311-312; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 251-253.

⁵³ Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz'i 'Amme* (Mısır: 1329h).

⁵⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: 1947).

⁵⁵ Mustafa Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Kahire: 1974).

⁵⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî).

⁵⁷ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 254.

etmek, Batı'nı Doğu'ya meydan okumasını, hatta Doğu aleyhine zaferler kazanmasını ve İslâm ülkelerinin önemli bir kısmını işgal ederek sömürmesini engellemektir. Bu hedef istikametinde çalışmalara başlayan İslâm âlimleri inanç, düşünce ve yaşam tarzı itibarıyla eskiyi devam ettirmek isteyen ve içtihadı pek uygun görmeyen muhafazakâr eğilime karşı bir diriliş hareketi başlatmışlardır. Başlatılan bu hareket sürecinde ortaya konulan anlayış, değerlendirme, Kur'ân âyetlerini anlama ve yorumlama metodolojisi ve ümmetin karşılaştığı problemlere dair üretilen çözümler, modernist tefsir ekolünün ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir.⁵⁸

Modernist tefsir yöntemini iki alt başlığa ayırmak mümkündür:

i. Klasik Modernist Tefsir Yöntemi

İlk defa Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan klasik modernist tefsir anlayışının Hindistan'daki temsilcileri *Hint İslâm modernistleri* olarak da bilinen Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali'dir. Başlangıçta Şah Veliyyullah Dihlevî'nin etkisinde kalan, ancak daha sonraları bu çizgiden ayrılarak modernist yaklaşımı benimseyen Seyyid Ahmed Han'ın temel felsefesi, İslâm'ın akılla uzlaşmasını kabul etmesi neticesinde Kur'ân'ı aklın ışığında tefsir etmeye çalışmasıdır. Kendisi, *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla ma'ruf Kur'ân'ın ilk on yedi cüzünü muhtevi eserinde "kainatta sebep-sonuç ilişkisinin hâkim olduğunu, Yüce Allah'ın tabiat kanunlarını yarattığını ve onları yürürlüğe koyduğunu, kainatta tabiat kanunlarına aykırı olarak hiçbir şeyin hareket edemeyeceğini dile getirmekte, peygamberlerin mucizelerini ve velilerin kerametini kabul etmediğini söylemekte ve bunlarla ilgili nasları tabiat kanunları çerçevesinde yorumlamaktadır."⁵⁹

⁵⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 254-255.

⁵⁹ Abdulhamit Birışık, *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 340. Seyyid Ahmed Han'ın hayatı ve diğer düşünce ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Ahmed Han, Seyyid", *DİA* (İstanbul:

Hindistan klasik modernist tefsir anlayışının ikinci önemli ismi olan Seyyid Emir Ali, bu hareketin içinde yer alma gerekçesini şu cümlelerle ifade etmektedir: “İslam, hiçbir bilimsel gelişmeye engel değildir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber, rasyonel tefekkürü insanın en ulvi ve en şerefli eylemi olarak kabul etmiştir. Onun bu özelliği, kendisini insanlık ailesinin tüm öğreticilerinden üstün kılan bir niteliktir. Medrese âlimleri ve onların taklitçileri ise bu türden bir düşünce ve tefekküre dayanmayı hata ve sapıklık olarak kabul etmektedirler. Halbuki İslâm, tarihi süreçte nerede kültür ve estetik değerleri olan bir medeniyete rastlamışsa, yönünü cesaretle medeniyetten yana çevirerek dine değer ve cazibe kazandırmıştır.”⁶⁰

İslâm modernizminin iki merkezi konumundaki Hindistan ve Mısır’da yetişen aydınlar üzerinde son derece etkili olan Seyyid Emir Ali’nin Kur’ân’a ve dolayısıyla İslâm’a yaklaşımını şu şekilde ifade etmek mümkündür: “İslâm, rasyonalist bir dindir. Hz. Peygamber, hiçbir zaman aklın sınırları dışına çıkmamıştır. Bu bağlamda Müslümanların yapması gereken, taklitten vazgeçip içtihadı yönelmek, Kur’ân’ın prensiplerini, emir ve yasaklarını güncel hayata taşıyarak pratiğe aktarmaktır.”⁶¹

Klasik modernist tefsirin Mısır’daki temsilcileri ise Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh ve Muhammed Ebû Zeyd’dir. Bunlar aynı zamanda *Mısır İslâm modernistleri* olarak da bilinmektedir. Mısır modernist hareketinin ilk temsilcisi olan Efgânî, Müslümanların sömürgeci Batılılar karşısında zaaf ve yenilgilerine se-

TDV Yayınları, 1989), 2/73-75; Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslâm*, trc. Ahmet Küskün (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990), 48; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 256-258.

⁶⁰ İgnaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, trc. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 340-341; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 258.

⁶¹ Seyyid Emir Ali’nin hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Ahsan, “Emir Ali, Seyyid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/123-124; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 259.

bep olan İslâm dünyasının parçalanmışlığının önüne geçme adına birlik, beraberlik, kardeşlik ve dayanışma temelinde bir İslâm ittihadı kurma çabasına girişmiştir. Bu bağlamda Efgânî, Müslümanların ilim ve içtihadı terk ederek önceki âlimlerin yorum ve düşünceleriyle yetinmelerini İslâm dünyasındaki durgunluk, donukluk ve zafiyetin asıl sebebi olarak görmektedir. Bu nedenle Kur'ân'ı evrensel bir bakış açısıyla yeniden okumak, aklın, ilmin ve bilimin kesin verilerine uygun olarak anlamak ve içerdiği mesajları bireysel ve toplumsal hayata aktarmak gerekmektedir. Şayet Müslümanlar bunu yapmazlarsa, Kur'ân'ın dinamik yapısından nasıl istifade edebilirler ki? Geçmişteki müçtehitlere saygısını da ihmal etmeyen ve onların kendi dönemlerinde çok önemli bir görevi yerine getirdiklerini söyleyen Efgânî, içtihat kapısının asla kapanmadığını söyleyerek başta tesettür, cihad, ribâ-faiz ilişkisi olmak üzere çeşitli konularda kendine özgü yorumlarda bulunmuş ve bu özgün yorumlarıyla pek çok âlimi etkilemiştir.⁶²

Efgânî'nin etkilediği âlimlerden birisi olan ve 56 yıllık ömrüne Ezher'de ve Beyrut Sultaniye medreselerinde hocalık, mahkemelerde hâkimlik ve Mısır müftülüğü gibi çok üst düzey görevler sığdıran Muhammed Abduh da tıpkı hocası gibi İslâm birliğini önemsemektedir. Kaybolan birliği sağlamak için de "yiğit düştüğü yerden kalkar" prensibince, Kur'ân ve Sünnet'i doğru yorumlayarak İslâm kardeşliğini yeniden tesis etmek gerektiğini, Müslüman toplumun ayağa kalkabilmesi için ahlâk, fazilet ve erdem gibi yüce değerlerin vazgeçilmez olduğunu savunmaktadır. Bu doğrultuda Abduh, Efgânî'nin de yönlendirmesiyle toplumu aydınlatmaya, sosyal ve siyasal konularla ilgilenmeye ve güncel meseleler hakkında yazılar yazıp konuşmalar yapmaya başlamıştır. Kelam ekolleri arasında yaşanan teolojik

⁶² Hayreddin Karaman, "Efgânî, Cemaleddîn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/456-466; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 260.

tartışmaları gereksiz gören Abduh, Allah'ın zâtı yerine O'nun mahlukâtı üzerinde düşünmenin hem dinin emirlerine hem de insanların ihtiyacına daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Abduh, "tefsir kitaplarında Kur'ân'ın ruhuna uymayan yorumların ve yanlış bilgilerin yer aldığını, vahyin mesajının gramer kuralları ve müfessirlerin görüşleri arasında kaybolduğunu, bu yüzden Kur'an'ın toplum hayatından uzaklaştırılıp ölümlere ve hastalara okunan bir metin haline getirildiğini, hâlbuki Kur'ân-ı Kerîm'in birinci önceliğinin insanların ilmî ve ahlâkî seviyelerini yükseltip içtimaî durumlarını düzeltmek olduğunu dile getirmektedir."⁶³ Abduh'un bütün bu kanaatleri, ilahî mesajın evrensel bir bakış açısıyla okunmasına, anlaşılmasına ve güncel hayata aktarılmasına matuf düşüncelerdir.

Klasik modernist tefsirin Mısır'daki temsilcilerinden birisi de Muhammed Ebû Zeyd'dir. Aynı zamanda Kur'âniyyûn akımının Mısırlı bir temsilcisi olarak addedilen⁶⁴ ve determinist bir te'vîlci olduğu anlaşılan Ebû Zeyd, peygamberlerin mucizelerine mesafeli durmakta ve bunların yaratılışla ve evrene hâkim olan yasalarla yani Sünnetullah ile çeliştiğini dile getirmektedir. Ona göre evrende meydana gelen her şey sebep-sonuç ilişkisi içerisinde cereyan etmektedir. Ebû Zeyd, Kur'ân'da peygamber mucizelerini konu edinen âyetleri de bu anlayış istikametinde yorumlamaktadır. Bu bağlamda "Biz de 'Ey ateş! İbrahim için serinlik ve esenlik ol!' demiştik."⁶⁵ âyetini, Yüce Allah'ın Hz. İbrahim'i ateşe düşmekten kurtarması, "Kuşları ve tesbih eden (yücelten) dağları da Davud'a boyun eğdirmiştik."⁶⁶ âyetinde geçen "tesbih eden" ifadesi-

⁶³ M. Sait Özzerarlı, "Muhammed Abduh", *DîA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/482-487; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 261.

⁶⁴ Bk. Recep Orhan Özel, "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebu Zeyd (H. 1349/M. 1930) Örneği", *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (Haziran 2019), 55-81. <https://doi.org/10.18498/amailad.554124>.

⁶⁵ Enbiyâ' 21/69.

⁶⁶ Enbiyâ' 21/79.

ni, savaşta kullandığı silahları dağdaki madenlerden yapan Hz. Davud'a bu madenlerin görünmesi, "*Sabah (gidişi) bir ay(lık mesafe), (akşam) dönüşü bir ay(lık mesafe) olan rüzgârı da Süleyman'a (onun hizmetine) vermiştik.*"⁶⁷ âyetini, telefon ve telgrafların radyolink hatları, "*Bir gece, kendisine âyetlerimizden (bir kısmını, bir tanesini) gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya (uzak mescide) götüren Allah, her türlü eksiklikten uzaktır. Muhakkak ki O (Allah), (her şeyi) iştendir; (her şeyi) görendir.*"⁶⁸ âyetini de Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti şeklinde yorumlamaktadır.⁶⁹ Ebû Zeyd'in bu düşünceleri, onun peygamber mucizelerine ne denli mesafeli yaklaştığının açık tezahürüdür.

ii. *Çağdaş Modernist/Tarihselci Tefsir Yöntemi*

Çağdaş, neo-modernist veya tarihselci yaklaşım olarak adlandırılan bu ekol, klasik modernist tefsir ekolünden sonra ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımın hedefi, klasik modernist tefsir anlayışında ortaya çıkan bazı aksaklıkları gidermek ve onu daha sistemli hale getirmektir. Çağdaş modernist tefsir ekolünün öncüleri arasında Prof. Dr. Fazlur Rahman, Prof. Dr. Roger Garaudy, Prof. Dr. Muhammed Arkoun ve Hasan Hanefî gibi isimler sayılabilir.⁷⁰

Çağdaş modernist tefsir ekolünün fikir babası olan Pakistanlı âlim Prof. Dr. Fazlur Rahman, klasik modernist tefsir anlayışında ortaya çıkan aksaklıkları giderme ve onu daha da sistemli hale getirme adına modern bir proje üretmek için çalışmalara başlamıştır. Fazlur Rahman'ın bu çalışmadaki amacı, İslâm dinin temel kaynağı Kur'ân'ı ve onun pratik hayattaki uygulaması olan Sünnet'i yeniden yorumlayarak güncel hayata dâhil etmektir. Bu amaç istikametinde Fazlur Rahman, Kur'ân'ın, geliştirilen yeni

⁶⁷ Sebe' 34/12.

⁶⁸ İsrâ 17/1.

⁶⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 77-78; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 261-262.

⁷⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 263.

bir tefsir metodolojisi ile Müslümanların modern dünyadaki ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve problemlerine çözüm üretebilecek bir anlayışla yorumlanması gerektiğine inanmaktadır.⁷¹

Fazlur Rahman, Kur'ân'ın hem lafızlarının kaynağı hem de muhtevası itibarıyla tarihsel bir metin olduğunu dile getirmektedir. Buna da vahyin Hz. Peygamber'in (s) tarihselliği içerisinde, onun zihninde ve onun dönemindeki toplumsal şartlarda rengini alan tezahürler olmasını gerekçe göstermektedir. Buradan hareketle Fazlur Rahman, başka tarihsellikler söz konusu olduğunda, Kur'ân'ın başka şekillerde anlaşılabilceğini, yorumlanabileceğini ve mesajlarının uygulamaya dökülebileceğini ifade etmektedir.⁷²

Fazlur Rahman, Kur'ân'ın metin ve muhtevasının tarihsel olduğunu şu şekilde özetler: Kur'ân metni, lafız olarak Hz. Peygamber'in sahip olduğu dil bilgisi, ifade gücü, içerisinde yaşadığı sosyal çevre ve bu çevrenin kendisine sunmuş olduğu tarihsel koşulların etkisiyle oluşmuş bir metindir. Bu doğrultuda dil, konuşanlarının kültürüne ait olduğu için Kur'ân metninde tarihsel bağlam belirleyici bir rol oynamaktadır. Kur'ân'ın muhtevası da Hz. Peygamber'in tevhid mücadelesi sürecinde yaşadığı olayları, ortaya çıkan sorunları ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerini konu edinen naslardan oluştuğu için tarihseldir.⁷³

Fazlur Rahman'ın geliştirdiği tefsir metodolojisini "*yaşanılan tarihsel ortamdan Kur'ân'ın nüzul ortamına gitmek, Kur'ân'ın nüzul ortamından yaşanılan tarihsel ortama geri dönmek*" şeklinde formüle etmek mümkündür. Bu metodolojinin iki yönlü bir hareket içerdiği görülmektedir. İlk hareket özelden genele doğrudur ki bu, Kur'ân âyetleri kapsamında ilahî mesajın genel ilke ve erdemleri-

⁷¹ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık: İslâm Eğitim Tarihinde Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, trc. Alpaslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 71; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 263.

⁷² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, trc. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 186.

⁷³ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 73; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 264.

nin ve uzun vadeli hedeflerinin tespit edilip sistemleştirilmesini ifade eder. İkinci hareketin yönü ise genelden özelemdir ki bu da yaşanmakta olan bireysel ve sosyal hayatın pratiklerini kapsar.⁷⁴ Sözün özü, Fazlur Rahman'ın bahsi geçen metodolojisi, Kur'ân âyetlerinin iç (siyak-sibak) ve dış (sebeb-i nüzul) bağlamından kopuk olarak doğru biçimde anlaşılmasının imkânsız olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle sağlıklı bir okuma, anlama ve yorumlama faaliyeti için âyetlerin nüzul ortamındaki tarihsel arka planını iyi bilmek ve bu ortamı tüm unsurlarıyla tahlil etmek gerekmektedir.

Fazlur Rahman, tefsir metodolojisini müteakip, *icthihât* teorisini temellendirdiği dayanak olan *yaşayan sünnet* konusunda da farklı bir yöntem üzerinde durmaktadır. Ona göre *yaşayan sünnet*, Hz. Peygamber'in (s) söz, fiil ve takrirlerinden ziyade onun sünnetine dayanarak ümmetin ortaya koyduğu yorumlar ve bu yorumlar istikametinde yaşanan pratiklerdir ki bu da *icmâ* şeklinde kavramsallaşmış bir olgudur.⁷⁵ İşte *yaşayan sünnet* budur.

Çağdaş modernist tefsir yönteminin bir diğer temsilcisi Prof. Dr. Roger Garaudy'dir. Fransız bir Müslüman, siyasetçi, estetik profesörü ve aksiyon adamı olan Garaudy,⁷⁶ 99 yıllık ömrünün İslâm'la şereflendiği son 30 yıllık kısmını, "İslâm'ın uyanışı nasıl olmalıdır?"⁷⁷ sorusuna cevap bulmak için harcamıştır. Bu soruya cevap bulma adına o, öncelikle Kur'ân'ın özüne yönelmiş, tıpkı Fazlur Rahman gibi, çağın sorunlarına çözüm olacak ve insanlık ailesinin ihtiyacını karşılayacak cevherin Kur'ân'ın tarihsel

⁷⁴ Fazlur Rahman, "Kur'ân'ı Yorumlama", trc. Osman Taştan, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5 (1987), 100-101; Şevket Kotan, *Kur'ân ve Tarihselcilik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001), 175; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 264-265.

⁷⁵ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, trc. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 17-18; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 265.

⁷⁶ Garaudy'nin hayatı ve görüşleri için bk. Cemal Aydın, "Garaudy, Roger", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/463-466.

⁷⁷ Roger Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, trc. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 51.

arka planı dikkate alınarak okunmasında gizli olduğu kanaatine varmıştır.⁷⁸

Garaudy'nin Kur'ân'ı okuma, anlama ve yorumlamaya yönelik temel yaklaşımı şu şekildedir: "Kur'ân'ın örf ve adete göre bina edilen ahkâm ve muamelâta dair bütün hükümleri, özellikle zaman ve mekan farklılığı söz konusu olduğunda değişebilir. Zira ahkâm ve muamelâta ilişkin âyetlerin bir kısmı tarihsel ya da yerel özellikler taşımaktadır. Örneğin, zihâr uygulaması,⁷⁹ iki kadının şahitliğinin bir erkeğe denk sayılması,⁸⁰ kadının mirastaki payının erkeğin yarısına eşit olması⁸¹ gibi hükümler, nüzul dönemi toplumu olan Arapların ve onların yaşadığı coğrafyanın tarihine aittir. Bu nedenle onları Kur'ân'da ifade edildikleri lafızlarla evrenselleştirip günümüze ve tarihin tüm zamanlarına taşımak, Kur'ân'ın özüne ters düşebilir. Çünkü Kur'ân'ın birçok âyetinde,⁸² ister erkekler ister kadınlar söz konusu olsun, Yüce Allah'ın sadece iyilik yapanlarla kötülük yapanlar arasında bir ayırım yaptığı hatırlatılmaktadır. Bu sebeple asıl olan, lafızlara bağlı kalmaksızın Kur'ân'ın bütünlüğü içerisindeki temel ilkeleri tespit edip onu evrensel kılmaktır."⁸³

Garaudy'nin "Kur'ân'ın örf ve âdete göre bina edilen ahkâm ve muamelâta dair bütün hükümlerini, Kur'ân'da ifade edildikleri lafızlarla evrenselleştirip günümüze ve tarihin tüm zamanlarına taşımak, Kur'ân'ın özüne ters düşebilir." ifadeleri, "Kur'ân metninin tarihsel, mesajının evrensel olması" hasebiyle eleştirilebilir.

Garaudy, -tıpkı Muhammed Abduh gibi- ilk dönem Müslü-

⁷⁸ Roger Garaudy, *Entegrizm -Kültürel İntihar-*, trc. Kamil Bilgin Çileçöp (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 96-97; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 266.

⁷⁹ Mücâdele 58/1-4.

⁸⁰ Bakara 2/282.

⁸¹ Nisâ' 4/11.

⁸² Âl-i 'Imrân 3/94; Nisâ' 4/124; Ra'd 13/23; İsrâ' 17/40; Mü'min 40/40; Zuhuf 43/16.

⁸³ Roger Garaudy, *Biographie du XX. Eme Siecle* (Paris:1985), 334-335, akt. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 267.

manlarının bildiği Kur'ân'ın hakiki manasının unutulmasında etkili oldukları gerekçesiyle geçmiş dönem müfessirlerini eleştirmektedir. O, sözü edilen müfessirlerin, tenkitçi aklı öldürerek düşünme iradesini kötürümleştirdiklerini⁸⁴ ve böylece Kur'ân'ın yeni tarihselliklerde hayat bulmasını ve evrensel bir anlam kazanmasını engellediklerini dile getirmektedir.⁸⁵ Garaudy, bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için tenkitçi aklın yani içtihadın yeniden devreye sokulması gerektiğine inanmaktadır. Zira içtihat, Kur'ân mesajının güncel bir bakış açısıyla ortaya çıkarılmasının ve yeni durumlara uygulanmasının kaçınılmaz şartıdır.⁸⁶ Aksi takdirde Müslümanlar, taklitçilik hastalığından kurtulamayacaklardır.⁸⁷

Garaudy, Kur'ân'ı doğru biçimde anlayıp yorumlamak için öncelikle onu nüzul döneminin tarihsel ortamıyla okumak gerektiğini, bunun da ancak içtihat ve akıl yürütme ile gerçekleştirilebileceğini, içtihadın ise ilâhî maksadı ortaya çıkarmak niyetiyle yapmanın zorunlu olduğunu ifade etmektedir. O, içtihat kapısı açık tutulduğu sürece Kur'ân'dan bir hayat modeli çıkarmanın her zaman mümkün olacağını söylemektedir.⁸⁸ Sözün özü Garaudy, Kur'ân'ı nüzul ortamında anlayıp, güne dair evrensel mesajlar çıkarmanın gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Çağdaş modernist tefsir metodunun temsilcilerinden birisi de Cezayir'li düşünür Prof. Dr. Muhammed Arkoun'dur.⁸⁹ Arkoun Kur'ân'ı, "dinamik bir tarih içerisinde ve gündelik hayatın alışkanlıkları arasında ortaya çıkmış bir kitap"⁹⁰ şeklinde tanımla-

⁸⁴ Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, 46.

⁸⁵ Garaudy, *Entegrizm -Kültürel İntihar-*, 101.

⁸⁶ Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, 64.

⁸⁷ Garaudy, *Entegrizm -Kültürel İntihar-*, 103; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 268.

⁸⁸ Garaudy, *Entegrizm -Kültürel İntihar-*, 69; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 269.

⁸⁹ Arkoun'un hayatı ve düşünceleri hakkında bk. Fethi Ahmet Polat, "Arkoun, Muhammed", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/110-114.

⁹⁰ Ali Harb, "Muhammed Arkoun, beyne Nassihî ve Sârihihî", *Nakdu'n-Nâs* (Beyrût: 1993), 65, akt. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 269.

maktadır. Arkoun, her ne kadar “Kur’an’ı daha iyi anlamak için nâzil olduğu dönemi anlamak gerekir” dese de onun “Kur’an’ı kültürel bir söylemden ibaret pasif bir nesne konumuna indir-gemiş olması”, Müslüman toplumu son derece rahatsız eden bir husus olmuştur. Zira böyle bir bakış açısı, “ilâhî iradenin anlam yüklediği nasların toplamı olarak Kur’an’ı eli kolu bağlı bir metne dönüştürmektedir. Beşerî yorumları ancak Kur’an’ı anlamaya yö-nelik çabalar diye gören geleneksel anlayışın aksine bu yaklaşım Kur’an’a hükmeden bir öznenin var olduğu algısına yol açmış, Kur’an yorumcusunun kendi tarihselliğini hesaba katmayan bir perspektifle Kur’an’ı tarihin ve tarihsel bir tecrübe olarak beşerî bilginin -bu çerçevede bilimin- manipülasyonlarına açık hale getirmiştir.”⁹¹

Kur’an’ın sosyolojik, antropolojik ve arkeolojik olarak okun-masını tavsiye eden Arkoun, Kur’an’da aktarılan kıssa ve mucizelerin birer sembolik anlatım, hatta 7. asırdaki Müslümanların bilinç haritasını gösteren ve bugünle ilgisi kurulamayan tarihsel tablolar olduğunu ve Kur’an kıssalarının tarihsel gerçeklikleri-nin bulunmadığını söyler. Arkoun’un bu söylemleri, Kur’an’ı Yüce Allah tarafından indirilmiş olma vasfından uzaklaştıran ve Kur’an âyetlerini tartışılır hale getiren bir tarihsellik anlayışı ola-rak algılanmaktadır.⁹² Zira Kur’an’da anlatılan kıssalar, tarihin bir döneminde yaşanmış hakikatlerdir.⁹³ Bu bağlamda Kur’an kıssa-larını sembolik anlatılar olarak kabul etmek, -söz konusu kıssala-

⁹¹ Polat, “Arkoun, Muhammed”, Ek-1/113.

⁹² Muhammed Arkoun, *Kur’an Okumaları*, trc. Ahmet Zeki Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 17-35.

⁹³ Âl-i ‘Imrân 3/62; Hûd 11/49, 120; Yûsuf 12/111; Kehf 18/13; Kasas 28/3; vd. Kur’an kıssalarının tarihi gerçeklik değeri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Okuyan, “Kur’an’da Gizemli Bir Yolculuğun Kıssası”, *Din Eğitimi Araştır-maları Dergisi* 13 (2004), 51-52; Mustafa Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açından Kur’an Kıssaları* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 53-70.

rın Kur'ân âyetleriyle aktarılması nedeniyle- Kur'ân'ı da tartışmalı hale getirmektedir ki bu asla kabul edilebilir bir şey değildir.

Çağdaş modernist tefsir ekolünün bir diğer temsilcisi Mısırlı düşünür Hasan Hanefî'dir. Belki de tarihselciler arasında en radikal söyleme sahip olan Hanefî, Kur'ân'a antropolojik açıdan yaklaşmayı önerir ve tarihselliğin sadece Yüce Allah'ın (cc) katından indirilmiş metinlerin değil, Allah hakkındaki tasavvurların da bir özelliği olduğunu savunur. Hanefî'ye göre insanlar, sürekli olarak nasıl bir Allah inancına sahip olmak istemişlerse, zihinlerinde onu üretmişlerdir.⁹⁴ Bu düşüncelerinden hareketle Hanefî'nin, Yüce Allah'ın Kur'ân'da zikredilen ilâhî sıfatları da dâhil olmak üzere, her şeyin tarihsel bir olgunun kesin izlerini taşıdığına inandığını söylemek mümkündür.

Hanefî, dini psikolojik, ahlâkî, sosyal, siyasî, kanuni, lisanî ve tarihî gibi çeşitli yönleri olan sosyal bir fenomen olarak kabul etmektedir. O, "dini anlamada tek bir yöntem var mıdır?" sorusuna cevap sadesinde dini doğru biçimde anlama konusundaki görüşlerini şu şekilde açıklanmaktadır: "Dini ilimlerin yöntemi ile sosyal bilimlerin yöntemi aynıdır. Sosyal bilimler gibi dini bilimlerde değişik yöntemlerle anlaşılabilir. Dolayısıyla sosyal bilimlerin yöntemi dini bilimlere uygulanabilir. Yorum tekelciliği, dini otoritenin siyasallaşması, geleneğin dinileştirilmesi, dini metinlerin literal açıdan yorumlanması gibi sebeplerle düşünce tarihinde dini anlamada tek yöntem uygulamaları görülmektedir. Bu yaklaşım tarzı doğru değildir. İlahî dinlerin mesajlarını doğru biçimde anlama ve yorumlamada çoklu yöntemin kullanılması çözüm olabilir. Zira sosyal fenomenler değişken olduğu için konusu ve yöntemi sabit değildir. Bu nedenle dinin anlaşılmasındaki yöntem de sabit olamaz."⁹⁵ Hanefî'nin söz konusu düşüncelerinden

⁹⁴ Kotan, *Kur'ân ve Tarihselcilik*, 251; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 269-270.

⁹⁵ Ramazan Altıntaş, "Dini Anlamada Yöntem Sorunu: Hasan Hanefî Örneği", *Kader -Kelam Araştırmaları Dergisi-* 15/2 (2017), 275-276.

hareketle, dinî ilimlerde de tıpkı sosyal bilimlerde olduğu gibi kendine özgü farklı yöntemlerden yararlanabileceği ve bu yöntemler sayesinde ilâhî mesajın doğru şekilde anlaşılıp yorumlanabileceği sonucunu çıkarmak mümkün gözükmektedir.

2.3. Çağdaş Dönem Tefsir İlminin Karakteristik Özellikleri

Çağdaş dönem tefsir ilminin karakteristik özellikleri şunlardır:

- Müslüman mütefekkir ve müfessirler, düşünce ve yorumlarını Kur'ân'a dayandırmayı ilke edinmişlerdir.
- Âlimler, İslâm'ı topluma hâkim kılmayı amaçlamışlardır.
- Kur'ân'da ele alınan konular üzerinde yeni tartışmalar başlamıştır.⁹⁶
 - Tefsirin yeni eksenini Kur'ân-hayat ilişkisi olmuştur.
 - Mısır, Pakistan ve İran örneklerinde olduğu gibi cemaatleşmeye, gruplaşmaya ve devlet düzeyinde sosyal ve siyasal teşkilatlanmaya dair düşünceler tefsirlere girmiştir.
 - 19 ve 20. yüzyıllarda tefsirin muhtevasını, yeni soru ve sorunlara cevap bulma gayreti ile İslam dünyasının öteki dünya karşısında duyduğu eziklikten kurtulma istek ve iradesi şekillendirmiştir.
 - "Kur'ân'dan uzaklaşmış olma" iddiası, Kur'ân çalışmalarındaki temel anlayışlardan birisi haline gelmiştir.
 - Çağın insanının vahyin ışığında nasıl yaşaması gerektiği-

⁹⁶ Bk. Fazlur Rahman, *İslâm'da İhyâ ve Reform -Bir İslam Fundamentalizmi İncelemesi-*, trc. Fehrullah Terkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 137 vd.; Ira Marvin Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, trc. İsmail Safa Üstün (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 23-27; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi* (İstanbul: Ayraç Yayınları, 2008), 424-456; İffet Şarkavî, *Çağla Yüzleşmede Dinî Düşünce -Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir Deneme-*, trc. Orhan Atalay - Veysel Güllüce (Erzurum: Ekev Yayınları, 2001), 76-86; Orhan Atalay, *20. Yüzyılda Tefsir Akımı -İçtimai Tefsir Ekolü-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 69-81; akt. Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 248.

ni öğrenmesi ve Kur'ân mesajını hayata aktarması adına tefsirin yanı sıra meâl çalışmaları da başlamıştır.

- Tefsir, Kur'ân metninin dilsel açıdan çözümlenmesinin ötesine geçmiş; "Kur'ân'ı anlamak ve yorumlamak" şeklinde daha bütünsel bir anlayışa evrilmiştir.

- Müfessirler, "insani sorunlar, insan hakları, doğal hayatın korunması, çevre sorunları, İslam ve öteki ile ilişki, çok kültürlü dünyada yaşam, görsel medya" gibi güncel konuları da ele almaya başlamışlardır.

- Kur'ân'ın mahiyeti ve muhtevası, çağdaş dünyada Kur'ân'ın yeri gibi konular temel çalışma alanları olmuştur.

- Yeni tefsirler yazılmıştır. Bu tefsirler arasında Dehlevî'nin *Fethu't-Rahmân*, Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr el-Câmi'u beyne Fenniyyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'Ilmi't-Tefsîr*, Âlûsî'nin *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Seyyid Ahmed Han'ın *Tefsîru'l-Kur'ân*, Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rızâ'nın *Tefsîru'l-Menâr*, Kâsımî'nin *Mehâsinü't-Te'vîl*, Bakuvî'nin *Keşfu'l-Hakâyık 'an Nüketi'l-Âyâti ve'd-Dekâyık*, Cevherî'nin *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili*, Konyalı Mehmed Vehbî'nin *Hulâsâtu'l-Beyân*, Seyyid Kutub'un *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, İbn Aşûr'un *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Muhammed Ebû Zehre'nin *Zehretü't-Tefâsîr*, Mevdûdî'nin *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Tabatabaî'nin *el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Derveze'nin *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Said Havvâ'nın *el-Esâs fi't-Tefsîr*, Muhammed Esed'in *The Message of the Qur'an*, Câbirî'nin *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*, M. Zeki Duman'ın *Beyânu'l-Hak*, Vehbe Zuhaylî'nin *et-Tefsîru'l-Münîr*, Celal Yıldırım'ın *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*, Sâbûnî'nin *Safoetu't-Tefâsîr*, Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* adlı eserlerini saymak mümkündür.

- Tefsir tarihi, tefsir usulü ve Kur'ân ilimlerine dair nitelikli çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda Zerkeşî, Suyûtî, Zurkânî, Kasım Kaysî, Zehebî, Subhi Salih ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi

âlimler tarafından kaleme alınan eserler, bu sahanın başat kaynakları arasındaki yerini almıştır.

- Oryantalist çalışmaların hız kazanması nedeniyle onların iddialarına cevap teşkil edecek çok yönlü eserler kaleme alınmıştır.

- Çağdaş dönem tefsir ilminin ruhunu oluşturan temel ilkeler; “Kur’ân’ın indiriliş gayesini ön plana çıkarma, âyeti âyetle anlama, Kur’ân’ın bütünlüğünü gözetme, âyetin dış bağlamını (nüzul sebebi) dikkate alma, “sebebin hususiliği mesajın umumîliğine engel değildir” ilkesine riayet etme, taklitten kaçınma, mezhebi kaygılardan uzak durma, eleştirel bakış açısına sahip olma, filolojik izahları aza indirme, içtihat yapmaya çalışma, ahlâka vurgu yapma” şeklinde sıralanmıştır.⁹⁷

Sözün özü: Gerek tefsir ilmini etkileyen yeni gelişmeler gerek çeşitlenen tefsir yöntemleri ve gerekse bu dönem tefsir ilminin karakteristik özellikleri dikkate alındığında Tanzimat sonrası dönem ya da bir başka ifade ile çağdaş dönem, tefsir ilminin kemale erdiği, bu ilim adına söylenmesi gereken her şeyin -neredeyse- söylendiği ve son derece bereketli bir literatürün kaleme alındığı bir dönem olmuştur.

3. Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tefsir İlimi

Türkler Müslüman olduktan sonra gönülden Kur’ân’a bağlanmış ve İslâm’a farklı şekillerde hizmette bulunmuşlardır. Tarih, bu milletin İslâm’a yaptığı hizmetlerin en büyük şahididir. Türklerin Kur’an ve tefsir ilimleri sahasındaki hizmetleri, diğerleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Türkler bütün güçleriyle Kur’ân’ın neşri, anlaşılması, anlatılması ve yazılması istikametinde çalışmışlardır.

Cumhuriyet dönemi tefsir ilminin ülkemizdeki akademik temellerini, II. Abdulhamit döneminde, 1 Eylül 1900 tarihinde

⁹⁷ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 248-256.

İstanbul'da açılan Dârülfünûn-u Şâhâne'deki Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi (İlahiyat Fakültesi) ile başlatmak mümkündür.⁹⁸ Dört yıl süre ile eğitim veren bu şubede tefsir, hadis ve usulü, fıkıh ve usulü, târîh-i dîn-i İslâm, kelâm gibi İslâmî ilimlere dair dersler okutulmuştur. 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1959'da İstanbul, 1962'de Konya, 1965'te Kayseri, 1966'da İzmir, 1969'da Erzurum, 1975'te Bursa, 1976'da Samsun, 1980'de Yozgat Yüksek İslâm enstitüleri ve 1971'de Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi açılmıştır.⁹⁹ Bu kurumları, 1987'de Şanlıurfa, 1992'de İstanbul, Sivas ve Darende, 1993'te Van, Rize, Çorum, Diyarbakır, Adana, Isparta ve Adapazarı, 1994'te Elazığ, 1995'te Çanakkale ve Eskişehir, 1996'da da Kahramanmaraş İlahiyat fakültelerinin açılışları takip etmiştir. Bu tarihten günümüze kadar 100'ü aşan sayıda İlahiyat, İslâmî İlimler ve Din Bilimleri fakültesi kurulmuştur.¹⁰⁰ Bu fakültelerde okutulan derslerin çoğunluğunu Kur'ân-ı Kerim, Arapça, Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Hukuku gibi Temel İslâm Bilimleri Bölümü dersleri oluşturmaktadır. Ayrıca sözü edilen fakültelerin bağlı olduğu üniversitelerin kahir ekseriyetinde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi sürdürülmektedir. Cumhuriyet döneminde ülkemizde yaşana bu gelişmeler, tefsir ilmini yakinen etkilemiş ve söz konusu ilme farklı bir boyut kazandırmıştır. Özellikle tefsir akademiasının sürece dâhil olmasıyla birlikte kaleme alınan meâl, tefsir, lisansüstü tezler, kitap ve makaleler, bu ilmin gelişimini hızlandırmıştır.

⁹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/524; Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/70.

⁹⁹ Bu kurumlardan, Yozgat Yüksek İslâm Enstitüsü 1981'de bakanlıkça kapatılmıştır. 20 Temmuz 1982 tarih ve 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Erzurum Yüksek İslâm Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi ile birleştirilmiş ve bu fakülte ile diğer Yüksek İslâm enstitüleri İlahiyat fakültelerine dönüştürülerek buldukları illerin üniversitelerine bağlanmıştır. Bk. Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", 22/70-71.

¹⁰⁰ <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=20041> (E.T. 26.04.2022).

Bahsedilen bu gelişmelerin olumlu neticesi olarak, 2007 yılı itibarıyla Türkiye’de tefsir alanında 1430 adet telif-tercüme makale, 471 adet tebliğ ve 560 adet telif-tercüme kitap çalışmasının yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁰¹ 2010 yılı itibarıyla da ülkemizde tefsir sahasında 1469 adet yüksek lisans ve doktora tezi tamamlanmıştır. Bu çalışmalardan 70’i edisyon kritiği, 292’si şahıs ve eser incelemesi, 396’sı konulu tefsir, 58’i kıraat, 150’si tefsir tarihi, 191’i tefsir usulü, 101’i sure tefsirleri ve 211’i de kavram tahlili şeklindedir.¹⁰² Bu rakamlar, İlahiyat fakültelerinin kurulmasıyla birlikte tefsir akademiasının Kur’ân araştırmalarına gösterdiği ilgiyi ve tefsir ilmine sağladığı katkıyı ortaya koyması bakımından oldukça anlamlıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tercüme ve tefsir faaliyetleri gündeme gelmiş ve bu doğrultuda 1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde *Türkçe Kur’ân tercümesi ve tefsiri* ile *Tecrîd-i Sarîh tercümesi* hazırlanması kararı alınarak bu görev Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilmiştir. Bu görev kapsamında Kur’ân tercümesi için o dönemler memlekette Arapça’yı en iyi bilen dört kişiden biri olarak kabul edilen, Türk dilindeki hâkimiyeti tartışılmayan ve İslâmî ilimleri de tahsil etmiş olan *Mehmed Âkif*,¹⁰³ tefsir için *El-malulı Hamdi Efendi*, *Tecrîd-i Sarîh tercümesi* için de *Babanzade Ah-*

¹⁰¹ Ömer Kara, “Türkiye’de Tefsir Akademiasının Gelişim Süreci”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010), 612; Enes Büyük, “Tefsir”, *İlahiyat Atlası*, ed. Bayramali Nazıroğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 402.

¹⁰² Faruk Tuncer, “Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 152, 168; Büyük, “Tefsir”, 402.

¹⁰³ Adem Çalışkan, “Ölümünün 56. Yılında Mehmet Akif Ersoy’un Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, *Din Öğretimi Dergisi* 38 (1993), 79; Mehmet Doğan, “Mehmet Akif Ersoy: Hayatı, Mücadelesi, Eseri ve Tesirleri”, *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Akif Ersoy* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 10-11; Talip Çukurlu, “Mehmet Akif Ersoy’un Mısır Hayatı ve Kur’ân-ı Kerîm Meâlî”, *Kabulünün 100. Yılında İstiklal Marşı ve Milli Şairimiz Mehmed Akif Ersoy Uluslararası Sempozyumu*, (12 Mart 2021 Şanlıurfa) (yy.: İksad Yayınevi, 2021), 57.

*med Naim*¹⁰⁴ vazifelendirilmiştir. Bu görevlendirmeler neticesinde Mehmed Âkif tarafından kaleme alınan meâl, Recep Şentürk tarafından Kur'ân'ın ilk dokuz suresini muhtevi bir şekilde ancak 2012 yılında yayımlanabilmiştir.¹⁰⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsiri ise 1938 yılında tamamlanmış, ilk defa 1935-1939 yılları arasında İstanbul'da dokuz cilt ve 10.000 takım olarak basılmış, 2000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır.¹⁰⁶ Bu eser, o tarihten günümüze dek defalarca yayımlanmıştır.

3.1. Cumhuriyet Döneminde Tefsir İlmini Etkileyen Amiller

Cumhuriyet döneminde tefsir ilminin gelişimini ve bu dönemde meâl ve tefsir çalışmalarının yoğunlaşarak devam etmesini etkileyen sebepler şunlardır:

- 19. yüzyılda İslam'ın temelde yanlış anlaşılıp yanlış yaşandığı, bu yüzden de geri kalındığı teşhisinden hareketle seslendirilen ıslah ve tecdit çağrılarının özellikle Hint alt kıtası ile Mısır coğrafyasında karşılık bulması.
- İslam'ın en doğru ve en dolaysız şekilde ancak Kur'an'dan öğrenilebileceğini savunan Kur'ancılık-Mealcilik akımının ortaya çıkması.

¹⁰⁴Babanzâde Ahmed Naim'in ömrü anılan görevini tamamlamaya kifayet etmemiş, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* adlı eserinin sadece ilk üç cildi hicri 1346'da (m. 1928) İstanbul'da yayımlanmış; kendisinin 1934'te vefatı üzerine geri kalan ciltler Kâmil Miras tarafından tercüme edilerek tamamlanmış ve 1948'de neşredilmiştir. (Detaylı bilgi için bk. İsmail Lütfi Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/375-376; Hüseyin Hansu, "et-Tecridü's-Sarîh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/251-252).

¹⁰⁵Âkif'in meâli ve söz konusu meâl yazma görevlendirmesi sonucunda yaşananlar hakkında geniş bilgi için bk. Mehmed Âkif Ersoy, *Kur'an Meali* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2012), IX-XXII.

¹⁰⁶Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'ân Dili", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/153.

- 1932 yılının Ramazan ayında kurucu irade tarafından tatbik mevkiiine konulan Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an uygulaması.

- Dini geleneği adamakıllı sorgulamanın lüzumuna inanan entelektüel Müslümanların tavrı.

- Az çok dini duyarlığa sahip olmasına rağmen tercih ettikleri dünya görüşü ve hayat tarzı itibarıyla geleneksel dini düşünce ve pratiklere mesafeli duran, dolayısıyla kendilerine uygun bir dini söylem arayan elitist zümrelerin ortaya çıkması.

Bazı tarikat ve cemaatlerin kendi dünya görüşleri istikame-
tinde kendi gruplarına hitap edecek ve onları bir arada tutacak
meâller yaz(dır)maları.¹⁰⁷

Bunların yanı sıra insanların Kur'ân'ı okumaya ve anlamaya
yönelik ilgilerinin artması, dinî bilgiyi aslı kaynağından öğren-
mek isteyen müslümanlarca meâl okumanın, Kur'ân'la tanışma-
da ilk aşama olarak kabul edilmesi gibi amillerin de Cumhuriyet
döneminde meâl ve tefsir çalışmalarının artmasında etkili olduğu
söylenbilir.

3.2. Cumhuriyet Döneminde Kaleme Alınan Meâl ve Tefsirlerin Amaçları

Cumhuriyet döneminde yoğunlaşan meâl ve tefsir çalışmalara
nın amaçları şunlardır:

- Kur'ân'ın mana ve mesajını Türkçe konuşup anlaşılan insanlara ulaştırmak.

- Meal yazımında ehliyesiz ve art niyetli kimselerin Kur'ân'a ve İslam'a verdikleri zararı önlemek.

- Mevcut çevirilerdeki güncel dil yetersizliğinden kaynaklanan genç kuşakların Kur'ân'ın mesajını anlama zorluğunu gidermek.

¹⁰⁷ Bk. Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencami* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 13-15.

- Klasik literatürdeki ilmi ve dini mirası Türkçe'ye aktarmak, geleneği korumak ve yaşatmak.
- İnsanları vaaz ve irşad ile aydınlatmak.
- Modern dünyada ortaya çıkan sorunlara Kur'an'dan cevaplar bulmak.
- Kur'an'ı doğrudan doğruya bugünün dünyasına konuşturmak.
- Misyonerlerin ve Kitab-ı Mukaddes şirketlerinin Anadolu'da başlattığı Türkçe İncil dağıtım faaliyetlerine mukabelede bulunmak.¹⁰⁸

Bunlara ilaveten tefsiri, daha önce kaleme alınan bazı tefsirlerde genişçe yer verilen isrâiliyyât ve mezhebi bilgiler başta olmak üzere Kur'an'ın özünde bulunmayan aktarımlardan arındırmak ve Kur'an'ın Türkiye'nin yeni koşullarında anlaşılmasını sağlamak da Cumhuriyet döneminde meâl ve tefsir yazmanın hedefleri arasındadır.

3.3. Cumhuriyet Döneminde Kaleme Alınan Meâller

Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne dek kaleme alınan meâl şunlardır:

- İsmail Hakkı İzmirli, *Meâni-i Kur'an* (İstanbul: İbrahim Hakkı Yayınları, 1927).
- Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitabevi, 1934).
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meâli* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1982). İlk neşri 1939'ta gerçekleştirilen aynı isimli tefsirden arındırılarak neşredilmiştir.
- Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Elif Ofset, 1952-1953).

¹⁰⁸ Cumhuriyet dönemi meâl ve tefsir faaliyetlerinin amaçlarını esas alan geniş tahliller için bk. Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 54-69; 107.

- Abdülbaki Gölpınarlı, *Kur'an-ı Kerim ve Meali* (İstanbul: Elif Kitabevi, 1955).
- Hacı Murat Sertoğlu, *İslam'ın Mukaddes Kitabı Kur'an-ı Kerim: Türkçe Tercüme ve Tefsiri* (İstanbul: Tan Neşriyat, 1955).
- Osman Nebioğlu, *Türkçe Kur'an-ı Kerim* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1957).
- Hüseyin Atay ve Yaşar Kutluay, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, Meal* (Ankara: DİB Yayınları, 1961).
- Sadi Irmak, *Kutsal Kur'an Türkçe Meali* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1962).
- Besim Atalay, *Kur'an-ı Kerim* (Ankara: Doğan Kardeş Matbaacılık, 1965).
- Behçet Kemal Çağlar, *Kur'an-ı Kerim'den İlhamlar* (İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1966).
- Ali Fikri Yavuz, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meâl-i Alisi* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967).
- Ahmet Okutan, *Kur'an-ı Kerim'in Konularına Göre Ayrılmış Türkçe Anlamı* (İstanbul: Arif Bolat Kitabevi, 1967).
- Abdullah Atif Tüzüner, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1973).
- Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1975).
- Ziya Kazıcı ve Necip Taylan, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1977).
- Abdullah Aydın, *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Celilesi* (İstanbul: Aydın Yayınevi, 1979).
- Ali Rıza Sağman, *Lafzen ve Mealen Kur'an-ı Kerim Tercümesi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1980).
- Hasan Karakaya, Kadir Kavakçı, Mehmet Süslü, Kerim Aytekin ve Kenan Seyithanoğlu, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1981).
- Ali Özek, Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrı-

cı, İbrahim Kafi Dönmez ve Sadreddin Gümüş, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (Ankara: TDV Yayınları, 1982).

- Ali Bulaç, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı* (İstanbul: Birim Yayınları, 1983).

- A. Adnan Sütmen, *Kur'an-ı Kerim'in Manzum Açıklaması* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984).

- Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Alisi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985).

- Rıza Çiloğlu, *Tarım Buyruğu Oku -Kur'an Nazım Çeviri-* (İstanbul: Deniz Ofset, 1987).

- Ahmet Ağırakça ve Beşir Eryarsoy, *Nüzul Sebepli Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: Fikir Yayınları, 1987).

- Enver Baytan, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meal-i Alisi* (İstanbul: Baytan Kitabevi, 1987).

- Osman Keskiöğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988).

- Ahmed Davudoğlu, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meali* (İstanbul: Çelik Yayınları, 1988).

- Bekir Sadak, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989).

- Medine Balcı, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Kelime Meali*, 2 cilt (İstanbul: Ebrar Yayınları, 1991). (Satır arası tercüme ve kelime meâlli).

- Bedri Noyan Dedebara, *Kur'an-ı Kerim (Manzum Meal)* (İstanbul: Ardıç Yayınları, 1997).

- Ümit Şimşek, Mehmed Paksu, Cemal Uşşak ve İhsan Atasoy, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1997).

- Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Hakim'in Açıklamalı Meali* (İstanbul: Işık Yayınları, 1998).

- Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali -Türkçe Çeviri-* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1999).

- Sıtkı Gülle, *Kelime Anamlı Kur'an-ı Kerim Meali*, 3 cilt (İstanbul: Huzur Yayınevi, 1999). (Satır arası tercüme ve kelime meâlli).

- Tahsin Hakkı, *Satır Arası Ayet Mealli Kur'an-ı Kerim* (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2000).
- Kolektif, *Satır Arası Ayet Mealli Kur'an-ı Kerim*, y. haz. Mehmet Güneş (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2000).
- Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meâlî* (Ankara: DİB Yayınları, 2001).
- Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkân* (İstanbul: Server Yayınları, 2001).
- Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Cümle Meali* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2002).
- Nusrettin Bolelli-Niyazi Beki, *Kur'an-ı Kerim Kelime Anlamlı Meal-i İcmali Kısa ve Öz Anlamı* (İstanbul: Tenvir Neşriyat, 2002).
- Nusret Çam, *Şiir Diliyle Kur'an-ı Kerim* (Ankara: Firuze Yayınları, 2002).
- Sadrettin Gümüş, Yakup Çiçek ve Muhsin Demirci, *Kur'an-ı Kerim Yüce Meali* (İstanbul: İpek Yayınları, 2003).
- Mehmet Çakır, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçesi* (Ankara: 2003).
- Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004).
- Burhan Orhan, *Arap ve Latin Harfleri ile Kelime Anlamlı Kur'an-ı Kerim Meali*, 4 cilt (İstanbul: 2005)
- Mevlüt Akça, *Kur'an-ı Kerim Mealinin Manzum İfadesi* (Erzurum: Taner Ofset, 2005).
- Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Konya: Hüner Yayınları, 2006).
- Hamdi Döndüren, *Evrensel Çağrı Kur'an-ı Kerim/Yüce Meal ve Tefsiri* (İstanbul: Çelik Yayınları, 2006).
- Ömer Dumlu ve Hüseyin Elmalı, *Ayet Ayet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı -Meal-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006).
- Abdülvehhab Öztürk, *Satır Arası Kelime Kelime Kur'an-ı Kerim Meali*, 2 cilt (İstanbul: 2006).

- Hacı Ahmet Didin, *Kur'an-ı Kerim ve Kelime Meali* (Ankara: Rayiha Yayıncılık, 2006). (Satır arası tercüme ve kelime meâlli).
- Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meali* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007).
- Adil Ali Atalay, *Kur'an-ı Kerim'in Manzum Meali ve Tefsir Özeti* (İstanbul: Can Yayınları, 2007).
- Ali Ünal, *Allah Kelamı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (İzmir: Define Yayınları, 2007).
- Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'ân -Nüzul Sırasına Göre Türkçe Meâl ve Tefsir-* (İstanbul: İnşa Yayınları, 2007).
- Mahmut Toptaş, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2008).
- Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an -Açıklamalı Meâl-Tefsir-* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008).
- Hüseyin Peker, *Son İlahi Mesaj Kur'an ve Açıklamalı Meali* (Samsun: Ceylan Ofset, 2008).
- Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali: Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Otto Yayınları, 2008).
- Hamdi Aktaş, *Kur'an-ı Kerim ve Kelime Meali*, 2 cilt (İstanbul: İpek Yayınları, 2008).
- Mehmet Yaşar Kandemir, Halit Zavalı ve Ümit Şimşek, *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, 2 cilt (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010).
- Ahmet Tekin, *Lügatli Tefsiri Meal: Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru* (İstanbul: 2010).
- Yusuf Işıcık, *Kur'an Meali* (Konya: Konya İlahiyat Yayınları, 2010).
- Ahmed Hulusi, *Allah İlminden Yansımalarla Kur'ân-ı Kerim Çözümü* (İstanbul: Kitsan Yayınları, 2010).
- Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Meali* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2011).
- Mustafa Yıldız, *Son Mesaj: Kur'an-ı Kerim ve Gerekçeli Türkçe Meal* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2013).

- Cemal Sofuoğlu, Abdülkadir Şener ve Mustafa Yıldırım, *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meali* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014).
- Edip Yüksel, *Mesaj -Kur'an Çevirisi-* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2014).
- Nedim Yılmaz, *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: Damla Yayınları, 2015).
- Tuncer Namlı, *Kur'an Aydınlığı -Kronolojik Kur'an Meâli-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017).
- Mehmet Okuyan, *Kur'an -Meâl-Tefsir-* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021)

Bu sayısal çokluğa rağmen, Cumhuriyet döneminde kaleme alınan meâllerin bir kısmı “ilmi güvenilirlik, tercüme tekniğinde ve dil kullanımında yeterlilik, anlam takdirlerinde isabetlilik” gibi muhtelif hususiyetler açısından eleştirilmektedir. Bu dönemde telif edilen manzum meâller de “Kur'an'ın mana ve mesajını Türk okuyucusuna estetik bir tarzda sunmak gibi masum bir amaçla telif edilmiş gözükmelerine karşın, umumiyetle Türkçülük ve öz Türkçecilik gibi eğilimlerle ve hatta Alevi-Bektaşî gelenekle de az çok ilişkisi bulunan/kurulan Türk İslamî düşüncelerle bağlantılı oldukları” gerekçesiyle eleştirilerden kurtulamamıştır. Hatta “manzum çevirilerin en azından bir kısmının Kur'an'dan başka bir metnin çevirisi mahiyetinde olduğu, dolayısıyla bu tarz bir çevirinin ilmîlik ve güvenilirlik açısından hemen hiçbir değerinin bulunmadığı” dile getirilmektedir. Bu çevirilerden bir kısmı da “apolojik ve ideolojik saiklere dayanan çağdaş Kur'an-Meâl üretimlerinden daha başka saiklere mebni ve aynı zamanda çok ilgi çekici üretimler” olarak eleştirilmekte, hatta bunların bazıları “çağdaş Kur'an üretiminin de ötesinde Kur'an'ı düşünsel ve entelektüel fantezi nesnesine dönüştürmenin ibretlik örnekleri” şeklinde addedilmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 40, 49-54.

3.4. Cumhuriyet Döneminde Kaleme Alınan Tefsirler

Cumhuriyet döneminde kaleme alınan tefsirler şunlardır:

• Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Ahkâm-ı Kur'âniyye* (İstanbul: 1922).

• Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsâtu'l-Beyân*, 15 Cilt (1923-1927; Latince Baskısı: İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966-1969).

• Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 10 Cilt (İstanbul: 1926-1938).

• Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, 3 Cilt (İstanbul: Elif Ofset, 1952-1953).

• Şemseddin Yeşil, *Füyûzât -Kur'an-ı Mübin'in Meâlen Tefsiri-*, 7 Cilt (İstanbul: Yayla Matbaacılık, 1960).

• Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Alisi ve Tefsiri*, 8 Cilt (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1963-1966).

• Hasan Tahsin Emiroğlu, *Esbab-ı Nüzul: Kur'an Ayetlerinin İniş Sebepleri ve Tefsirleri*, 16 Cilt (İstanbul: Kuzucular Ofset, 1965).

• Celal Yıldırım, *Kur'an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1971-1972).

• Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 1984). Eserin sadece 1. cildi yayımlanmıştır.

• Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri -Hülâsâtü't-Tefsir-*, 16 Cilt (İstanbul: 1987).

• Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 12 Cilt (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1982-1988).

• Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, 14 Cilt (İzmir: Anadolu Yayıncılık, 1985).

• Süleyman Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, 30 Cilt (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989-2003).

• Mahmud Ustaosmanoğlu vd., *Rûhu'l-Furkân* (İstanbul: Sıraç Yayınları, 1991-).

• Mahmut Toptaş, *Şifa Tefsiri*, 8 Cilt (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1993).

• Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kafi Dönmez ve Sadreddin Gümüüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 Cilt (Ankara: DİB Yayınları, 2003).

• Ali Küçük, *Besâiru'l-Kur'ân*, 20 Cilt (Konya: 2003).

• M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak: Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, 3 Cilt (Ankara: Fecr Yayınları, 2006).

• Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 21 Cilt (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007).

• Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'ân -Nüzul Sırasına Göre Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3 Cilt (İstanbul: İnşa Yayınları, 2007).

• Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an -Açıklamalı Meâl-Tefsir-* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008).

• Şaban Piriş, *Kur'an Yolu -İniş Sırasına Göre Anlam ve Tefsiri*, 4 Cilt (Kayseri: ArzNet Yayıncılık, ts.).

• Hakkı Yılmaz, *Nüzul Sırasına Göre Tebyinu'l-Kur'an -İşte Kur'an-*, 11 Cilt (İstanbul: İşaret Yayınları, 2008-2010).

• Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 5 Cilt (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016).

• Mehmet Okuyan, *Geniş Açıklamalı Kur'ân -Meâl-Tefsir-* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022).

Cumhuriyet dönemi tefsir ilmi ve bu dönemde kaleme alınan tefsirler göz önünde bulundurulduğunda, şunları söylemek mümkündür:

• Bu dönemde yazılan tefsirler, hem telif gerekçeleri hem de içerikleri itibarıyla çeşitlilik göstermektedir.

• Bu dönemde kaleme alınan tefsirlerin yazılma hikâyelerindeki çeşitlilik, bu tefsirlerin dil ve muhtevasında kendini göstermektedir.

• Cumhuriyet dönemi tefsir eğilimlerini *geleneksel, bilimsel/ilmi, tasavvufi/işâri, sosyolojik/içtimai* ve *eklektik/seçmecî* şeklinde sıralamak mümkündür.¹¹⁰

Netice itibarıyla Cumhuriyet dönemi, İlahiyat fakültelerinin

¹¹⁰ Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*, 107.

açılması, tefsir akademiyasının ve araştırmacılarının başarılı çalışmaları, yazılan meâl ve tefsirler, tefsirle ilgili yapılan bilimsel çalışmalar dikkate alındığında, Türkiye'de tefsir ilminin gelişimi açısından son derece bereketli bir literatürün ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

4. Sonuç

“Tanzimattan Günümüze Tefsir İlminin Serencamı” konusunun işlendiği bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Tefsir ilminin tarihteki yolculuğu, Kur'an'ın ilk muhatabı ve ilk müfessiri olan Hz. Peygamber (s) ile başlamaktadır.

- Sahâbîler, sahip oldukları tarihsel konumları ve taşıdıkları sorumlulukları nedeniyle tefsir ilminin tarihsel gelişiminde kilit rol oynamaktadırlar.

- Sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve sonraki nesillerin tefsir ilmiyle ilgi çalışmaları ve samimi gayretleri, tefsir ilminin tarih sahnesindeki yolculuğunda başarılı bir ilim dalı olmasını sağlamıştır.

- Tefsir ilminin Tanzimat sonrası dönemi, *çağdaş dönem* olarak da adlandırılmaktadır.

- İslam dünyasında ortaya çıkan dinî yozlaşmalar, bid'at, hurafe, atalet ve miskinlik, naslara ilişkin yanlış te'vîl ve yorumlar, ortaya çıkan yeni ideolojiler, siyasi ve felsefi akımlar, evrensel rekabet neticesinde dünya düzeninde meydana gelen değişimler, Müslümanların dünya egemenliğinin duraksama dönemine girmesi, Batılıların İslam coğrafyalarında sömürü ve işgal faaliyetlerine girişmeleri ve İslâmî ilimlerde oryantalist çalışmaların ortaya çıkması gibi amiller, çağdaş dönem tefsir faaliyetlerini yakından etkilemiştir.

- Çağdaş dönem, tefsir ilminin kemale erdiği, bu ilim adına söylenmesi gereken her şeyin -neredeyse- söylendiği, bereketli bir literatürün kaleme alındığı ve tefsirde çeşitliliğin yaşandığı bir dönem olmuştur.

- Çağdaş dönem tefsir hareketlerini *ilmî, konulu, kavramsal, kronolojik, mezhebî, ilhâdî, içtimâî-edebî, modernist* tefsir şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

- Cumhuriyet döneminde tefsir ilminin gelişimi başlangıçta meâl ve tefsir yazma faaliyetleri şeklinde cereyan ederken, sonraları özellikle İlahiyat fakültelerinin açılmasıyla birlikte bu faaliyetlere akademik çalışmalar da eklenmiştir.

- 19. yüzyılda ortaya çıkan ıslah ve tecdit hareketleri, Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an uygulaması, insanların Kur'an'ı okumaya ve anlamaya yönelik ilgilerinin artması, dinî bilgiyi aslı kaynağından öğrenmek isteyen müslümanlarca meâl okumanın Kur'an'la tanışmada ilk aşama olarak kabul edilmesi, Kur'ancılık-Mealcilik akımının ortaya çıkması, geleneksel dini düşünce ve pratiklere mesafeli duran entelektüel Müslümanların tavrı, bazı tarikat ve cemaatlerin kendi dünya görüşleri istikametinde kendi gruplarına hitap edecek meâller yaz(dır)maları gibi sebepler, Cumhuriyet döneminde meâl ve tefsir çalışmalarının artmasında etkili olmuştur.

- Ülkemizde Cumhuriyet döneminden itibaren onlarca meâl ve tefsir kaleme alınmış; İlahiyat fakültelerinin açılması ve tefsir akademiasının sürece dâhil olmasıyla binlerce akademik çalışma yapılmıştır.

- Cumhuriyet döneminde kaleme alınan meâllerin bazıları sadece âyetlerin çevirileri ile yetinirken, bazıları tercümenin yanı sıra tefsir sayılabilecek kısa açıklamalara da yer vermektedir. Yine bazı mütercimler satır arası tercüme yöntemini tercih ederken, bazıları da kelime kelime tercüme ile birlikte âyetlerin tamam olarak çevirisine de yer vermektedir.

- Cumhuriyet dönemi tefsir ve meâl çalışmaları hız kesmeden devam etmektedir. Bu bağlamda söz konusu dönemdeki tefsir faaliyetlerini *geleneksel, bilimsel/ilmî, tasavvufî/işâri, sosyolojik/içtimâî ve eklektik/seçmeci* şeklinde alt başlıklara ayırmak mümkündür.

Netice itibarıyla tefsir ilmi, Kur'ân'ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber (s) döneminden itibaren sürekli olarak kendini geliştiren, yenileyen, olgunlaşan, literatürü ile diğer disiplinlere kaynaklık eden, günümüz insanının karşılaştığı sorunlara İslâm'ın temel kaynağı Kur'ân penceresinden çözümler üretebilen bir ilim olarak tarihteki seyrüseferini sürdürmektedir.

En doğrusunu Yüce Allah (cc) bilir!

5. Kaynakça

- 'Abdulcebbar, Kâdî. *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin*. Beyrût: 1329h.
- Abduh, Muhammed. *Tefsîru Cüz'i 'Amme*. Mısır: 1329h.
- Ahmed, Aziz. *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*. trc. Ahmet Küskün. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- Ahsan, Abdullah. "Emir Ali, Seyyid". *DİA*. 11/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Altıntaş, Ramazan. "Dini Anlamada Yöntem Sorunu: Hasan Hanefî Örneği". *Kader -Kelam Araştırmaları Dergisi-* 15/2 (2017), 275-282.
- Amstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. İstanbul: Ayraç Yayınları, 2008.
- Arkoun, Muhammed. *Kur'ân Okumaları*. trc. Ahmet Zeki Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyılda Tefsir Akımı -İçtimai Tefsir Ekolü-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aydın, Cemal. "Garaudy, Roger". *DİA*. Ek-1/463-466. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ayhan, Halis. "İlâhiyat Fakültesi". *DİA*. 22/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'ân Dili". *DİA*. 153-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Birişik, Abdulhamit. *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Büyük, Enes. "Tefsir". *İlahiyat Atlası*. ed. Bayramali Nazıroğlu vd. 387-415. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm*. Beyrut: Merkezi Dirâsâti'l-Vahdet'il-'Arabiyye, 2010.
- Cebeci, Lütfullah. *Kur'ân'a Göre Takvâ*. Ankara: Seba Neşriyat, 1985.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Dünden Bugüne Kur’ân-ı Kerim Anlayışımız”. *Kutlu Doğum Haftası -12-17 Ekim 1989-*. 135-142. Ankara: TDV Yayınları, 1990.
- Cerrahoğlu, İsmail. “İlhad Kelimesinin Anlamı ve Memleketimizdeki İlhad Hareketleri”. *İslâmi Araştırmalar* 5 (1987), 5-8.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. nşr. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1956.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1971.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Babanzâde Ahmed Naim”. *DİA*. 4/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çalışkan, Adem. “Ölümünün 56. Yılında Mehmet Akif Ersoy’un Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”. *Din Öğretimi Dergisi* 38 (1993), 76-90.
- Çalışkan, İsmail. *Kur’ân’da Din Kavramı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çukurlu, Talip. “Mehmet Akif Ersoy’un Mısır Hayatı ve Kur’ân-ı Kerim Meali”. *Kabulünün 100. Yılında İstiklal Marşı ve Milli Şairimiz Mehmed Âkif Ersoy Uluslararası Sempozyumu*, (12 Mart 2021 Şanlıurfa). 57-64. yy.: İksad Yayınevi, 2021.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Derzeze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Doğan, Mehmet. “Mehmet Âkif Ersoy: Hayatı, Mücadelesi, Eseri ve Tesirleri”. *Vefatının 75. Yılı Anısına Mehmet Âkif Ersoy*. 7-24. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Duman, Mehmet Zeki. *Beyânu'l-Hak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Ersoy, Mehmed Âkif. *Kur’an Meali*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.
- Garaudy, Roger. *Biogrephia du XX. Eme Siecle*. Paris:1985.
- Garaudy, Roger. *Entegrizm -Kültürel İntihar-*. trc. Kamil Bilgin Çileçöp. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Garaudy, Roger. *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*. trc. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn*. trc. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.

- Geylânî, Muhammed Seyyid. *Zeylu'l-Milel ve'n-Nihâl*. Mısır: 1961.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. trc. Mustafa İslâmoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kur'ân'da İnsanın Değeri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Güler, Musa. "Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler". *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 170-187.
- Güngör, Mevlüt. "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu". *İslâmi Araştırmalar* 2/7 (1988), 49-55.
- Habenneke, Abdurrahmân Hasan el-Meydânî. *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*. Şam: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Hansu, Hüseyin. "et-Tecridü's-Sarîh". *DİA*. 40/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Harb, Ali. "Muhammed Arkoun, beyne Nassihê ve Sârihihî". *Nakdu'n-Nâs*. Beyrût: 1993.
- <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=20041> (E.T. 26.04.2022).
- Huveş, 'Abdulkâdir Mollâ. *Tefsîru Beyânî'l-Me'ânî*. Dımaşk: Matbaatü't-Terakkî, 1962.
- İsfehânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr. *Câmi'u't-Tevîl li Muhkemi't-Tenzîl*. Lahor: 1964.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râğîb. "fsr, sfr". *Müfradâtü Elfâzi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. thk. Abdusselâm Hârûn. Mısır: 1969.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. "fsr, sfr", *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Süleymân, Mukâtil. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferid. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Dâru'l-Fünun". *DİA*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kara, Mustafa. *Bireysel ve Toplumsal Açıdan Kur'ân Kıssaları*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Kara, Ömer. "Türkiye'de Tefsir Akademiyasının Gelişim Süreci". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçür vd. 607-636. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010.
- Karaalp, Cahit. "Yeni Bir Tefsir Tarihinin Niteliğine Dair Bazı Mülâhaza

- ve Öneriler". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5/1 (2019), 137-172.
- Karaman, Hayreddin. "Efgânî, Cemaleddîn". *DİA*. 10/456-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Günah Kavramı*. Konya: Hibaş Yayınları, 1984.
- Kırca, Celal. *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.
- Kotan, Şevket. *Kur'an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Kummî, Ali b. İbrâhîm. *Tefsîru'l-Kummî*. Necef: 1996.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zılâli'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Lapidus, Ira Marvin. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*. trc. İsmail Safa Üstün. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Merâğî, Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. Kahire: 1974.
- Okuyan, Mehmet. "Kur'an'da Gizemli Bir Yolculuğun Kıssası". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2004), 45-109.
- Öz, Mustafa. "Ahmed Han, Seyyid". *DİA*. 2/73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Recep Orhan. "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebu Zeyd (H. 1349/M. 1930) Örneği". *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (2019), 55-81. <https://doi.org/10.18498/amailad.554124>.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *DİA*. 30/482-487. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öztürk, Mustafa. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsirin Serencamı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Polat, Fethi Ahmet. "Arkoun, Muhammed". *DİA*. Ek-1/110-114. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Rahman, Fazlur. "Kur'an'ı Yorumlama". trc. Osman Taştan. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5 (1987), 100-105.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. trc. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Rahman, Fazlur. *İslâm ve Çağdaşlık: İslâm Eğitim Tarihinde Fikrî Bir Geleniğin Değişimi*. trc. Alpaslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Rahman, Fazlur. *İslâm'da İhyâ ve Reform -Bir İslam Fundamentalizmi İncelemesi-*. trc. Fehrullah Terkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

- Rahman, Fazlur. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. trc. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr. *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Hüseyin Elmalı. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîru'l-Menâr*. Mısır: 1947.
- Saka, Şevki. *Kur'ân-ı Kerîm'de Davet Metodu*. İstanbul: Seha Neşriyat, ts.
- Şarkavî, İffet. *Çağla Yüzleşmede Dinî Düşünce -Modern Dönem Tefsir Çalışmaları Üzerine Analitik Bir Deneme-*. trc. Orhan Atalay – Veysel Güllüce. Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.
- Şentürk, Mustafa. "İsmail Cerrahoğlu'nun Tefsir Çalışmalarında Şarkiyât ve Müsteşriklere Yaklaşımları". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 43-65.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Tabâtâbâî, Muhammed Huseyn. *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: 1973.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Riyad: Dâru A'lemil-Kütüb, 2003.
- Tabersî, Ebû 'Ali b. Hasen. *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: 1986.
- Tuncer, Faruk. "Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012), 149-177.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen. *et-Tibyân*. Necef: 1966.
- Umeyre, Abdurrahman. "Mukaddimetü'l-muhakkik". *Fethu'l-Kadîr*. Mansûre: 1992.
- Zehebî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: 1961-1962.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umar. *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Kahire: 1977.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umar. *Esâsu'l-Belâğâ*. Kahire: Dâru's-Şa'b, 1960.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1954.
- Zurkânî, Muhammed 'Abdulazîm. *Menâhilü'l-'Irfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: 1372h.